

Coğrafi Keşiflerden Günümüze Gana Ekonomisi: Genel Bir Değerlendirme

The Economy of Ghana from Geographical Discoveries to the Present: A General Evaluation

Erdem Selman DEVELİ¹

Seda ŞAHİN²

Geliş Tarihi / Received: 03.06.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 27.06.2024

Tarihi / Published: 30.06.2024

ÖZET

15. yüzyılda Altın Kıyısı'na ulaşan ilk Avrupalılar Portekizlilerdir. Ancak altın ve fildişi yönünden zengin olan Altın Kıyısı'nın daha sonra Atlantik köle ticaretinin de merkezi olması, diğer Avrupalıların da bu bölgeye gelmesine neden olmuştur. Portekiz'in dışında Hollanda, Danimarka, İsveç ve Prusya'nın ticari faaliyetlerde bulunduğu Altın Kıyısı, 19. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir. 1957 yılında İngiltere'den bağımsızlığını kazanan ve Gana adını alan bu ülke, yüzlerce yıl boyunca sömürülmesine rağmen hâlâ dünyanın en önemli altın üreticileri arasında yer almaktadır. Ancak özellikle altın, ham petrol ve kakao çekirdeği gibi önemli kaynaklara sahip olan Gana'nın, 21. yüzyıl itibarıyla incelenen temel makroekonomik göstergeler açısından ise geri planda kaldığı görülmektedir. Bu açıklamalar doğrultusunda bu çalışmanın iki önemli amacı bulunmaktadır. Birincisi, yaklaşık olarak beş yüz yıllık bir dönemde Gana'nın genel ekonomik görünümünü ana hatlarıyla ortaya koymaktır. İkincisi ise bu beş yüz yıllık dönemin üç döneme ayrılarak incelenebileceği (Coğrafi Keşiflerden bağımsızlığa, bağımsızlıktan 21. yüzyıla ve 21. yüzyıl) sonraki çalışmalar için bir temel oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler:

Altın Kıyısı, Ekonomik Görünüm, Gana.

Jel Kodları:

N57, N77, N97.

ABSTRACT

In the 15th century, the Portuguese were the first Europeans to reach the Gold Coast. However, the fact that the Gold Coast, rich in gold and ivory, later became the center of the Atlantic slave trade led other Europeans to come to this region. Apart from Portugal, the Gold Coast, where the Netherlands, Denmark, Sweden and Prussia carried out commercial activities, came under the control of England towards the end of the 19th century. In 1957, this country, which gained its independence from England and took the name Ghana, is still among the world's most important gold producers despite being exploited for hundreds of years. However, it is seen that Ghana, which has important resources such as gold, crude oil and cocoa beans, is lagging behind in terms of basic macroeconomic indicators analysed as of the 21st century. In line with these explanations, this study has two important objectives. The first is to outline the general economic outlook of Ghana over a period of approximately five hundred years. The second is to provide a basis for future studies in which this five hundred year period can be analysed by dividing it into three periods (Geographical Discoveries to independence, independence to the 21st century and the 21st century).

Keywords:

Gold Coast, Economic Outlook, Ghana.

Jel Codes:

N57, N77, N97.

Atf (Citation): Develi, E. S. & Şahin, S. (2024). Coğrafi Keşiflerden Günümüze Gana Ekonomisi: Genel Bir Değerlendirme. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 6(1), 37-45. Doi: 10.47138/jea.1495019

¹Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Gülşehir Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, erdemsdeveli@nevsehir.edu.tr. Orcid: 0000-0003-2097-207X.

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, sedashinn88@gmail.com, Orcid: 0009-0003-2594-2635.

Giriş

Afrika Kıtası'nın Avrupalılar tarafından ele geçirilmeye başlanması, 15. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanmaktadır. 1415 yılında Kuzey Afrika'daki Septe'yi (Ceuta) ele geçiren Portekizliler, daha sonra Kuzeybatı Afrika kıyılarından güneye doğru ilerleyerek Kanarya Adaları, Arguin, Gine ve Altın Kıyısı (Gana)'na³ ulaşmışlardır. Portekiz'in yaklaşık altmış yıllık bir dönemde ele geçirdiği bu bölgelerin altın, fildişi ve biber gibi ticari öneme sahip ürünler açısından zengin olması, diğer Avrupalıların da dikkatini çekmiştir. Bu dönemlerde Avrupalıların dikkatini çeken bir diğer önemli gelişme ise sadece Batı Afrika'yı değil, kıta genelini derinden etkileyen Atlantik köle ticaretidir. Senegambia'dan Biafra Körfezi'ne kadar uzanan kıyılarda gerçekleştirilen bu köle ticaretinin önemli bölgelerinden birisi de Altın Kıyısı'dır. Bu dönemlerde Portekiz'in kontrolü altında olan ancak dönemin iki güçlü ülkesinden Hollanda'nın 16. yüzyılın ortalarında ve İngiltere'nin yüzyılın sonlarında Altın Kıyısı'na ulaşması, bölgenin ticari öneminin Avrupalılar tarafından fark edildiğini göstermektedir. Ancak Altın Kıyısı'nın hem altın ve fildişi hem de köle ticareti açısından önemli bir bölge olması, Avrupalılar arasındaki hâkimiyet mücadelesini hızlandırmış ve bu mücadeleyi 19. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere kazanmıştır. İngiltere'nin ele geçirmesinden sonra altın üretimi hızlanan bu bölgede Avrupalıların yoğun talebini karşılayabilmek amacıyla kakao da üretilmeye başlanmıştır.

20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise hem 2. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın yeniden dizayn edilmeye başlanması hem de Afrika ülkelerine yönelik politika değişikliği, kıta genelindeki bağımsızlık mücadelelerini hızlandırmıştır. Bu doğrultuda 1957 yılında bağımsızlığını kazanan Gana'da ilk devlet başkanı olan Kwame Nkrumah'ın 1966 yılında darbeyle görevden uzaklaştırılması ülke genelinde hem siyasi hem de ekonomik sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ekonomik sorunların çözümü için, Bretton Woods Konferansı ile birlikte yeniden dizayn edilen dünya ekonomisinin en önemli aktörlerinden biri olan Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF)'na başvurulmuş ve böylece Gana aslında siyasi olarak bağımsız ama ekonomik olarak bağımlı bir ülke halini almıştır. Günümüzde ise altın, ham petrol ve kakao çekirdeği üretimi açısından son derece önemli bir ülke olan Gana, temel makro ekonomik göstergeler dikkate alındığında geri planda kalmıştır.

Bu çalışma, iktisat tarihi literatürüne iki temel katkı sunmayı hedeflemektedir. İlk olarak, Afrika iktisat tarihi ile ilgili çalışmaların sınırlı düzeyde kaldığı Türkiye'de, bu makalenin amacı alandaki eksikliği gidermeye yönelik ufak da olsa bir katkı sağlamaktır. Bu doğrultuda yapılacak olan diğer çalışmalarla birlikte hem literatür zenginleşecek hem de Afrika iktisat tarihi ile ilgili bir bilinç oluşabilecektir. İkinci olarak, Gana ile ilgili yapılacak olan sonraki çalışmalar için bir temel oluşturması beklenen bu makalede verilen bilgiler daha detaylı bir şekilde araştırılarak daha kapsamlı çalışmalar ortaya konulabilecektir. Böylece Avrupalıların kontrolü altında bulunduğu yaklaşık beş yüz yıl boyunca dünyanın önemli ticaret merkezlerinden biri olan Gana'nın, özellikle bağımsızlıktan sonra yaşadığı ekonomik dönüşüm daha iyi anlaşılabilir.

Bu açıklamalar doğrultusunda bu çalışma iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Coğrafi Keşiflerden 21. yüzyıla kadar olan dönemde, Gana'nın genel ekonomik görünümü incelenmiştir. İkinci bölümde ise 21. yüzyılda Gana ekonomisinin mevcut durumu; safi hasıla, dış ticaret, doğrudan yabancı yatırımlar, yer altı kaynakları, Ar-Ge harcamaları, patent başvuruları ve küresel inovasyon endeksi gibi temel göstergeler üzerinden ele alınmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda Coğrafi Keşiflerin etkisiyle Avrupalıların ticari faaliyetlerinin giderek yoğunlaştığı ve uzunca bir dönem dünya ekonomisi açısından önemli bir bölge olan Gana'nın, 21. yüzyıla doğru bu önemini kaktığı görülmektedir.

1. Coğrafi Keşiflerden 21. Yüzyıla Gana Ekonomisi

Portekiz ve İspanya'nın öncülüğünde gelişen Coğrafi Keşiflerden sonra dünya ekonomisinde çok önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu döneme kadar dünya ekonomisinin merkezi Asya iken, bu güç yavaş yavaş Avrupa'ya kaymaya başlamıştır. Bu gücü Avrupa'ya taşıyan esas faktör ise dünyanın dört bir yanında dağılan ticaret (ve savaş) gemileridir. Asya'dan Yeni Dünya'ya, Avrupa'dan Afrika'ya uzanan bu ticaret gemileri, ulaştıkları bölgelerdeki en değerli ürünleri Avrupa'ya taşıyarak aslında dünya ekonomisinin bir dönüşüm yaşamasını sağlamışlardır. Bu doğrultuda Coğrafi Keşiflerin öncülerinden İspanya batıya doğru yelken açarak Yeni Dünya'ya ulaşırken, Portekiz ise güneye doğru inerek Asya'ya ulaşmayı hedeflemiştir.

15. yüzyılın başlarında Kuzey Afrika ile yakın ticari ilişkileri bulunan ve buradaki tüccarlar sayesinde Batı Afrika'nın altın yönünden zengin bir bölge olduğunun farkında olan Portekizliler, 1471 yılında "Altın Kıyısı (Gold Coast)"na ulaşan ilk Avrupalılardır. Özellikle altın ve fildişi yönünden son derece zengin olan bu bölgeyi Avrupalı rakiplerinden korumak

³ 1957 yılında bağımsızlığını kazanan Gana'nın eski adı Altın Kıyısı'dır. Avrupalılar bölgeye ulaştıktan sonra Altın Kıyısı olarak anılmaya başlanmakla birlikte, bağımsızlıktan sonra "Gana" ismini almasının nedeni ise 4. ve 13. yüzyıllar arasında Batı Afrika'da hüküm süren Gana İmparatorluğu'dur. Bugünkü Senegal ve Nijer Nehirleri arasında kurulan ve bölgenin ilk büyük tarım imparatorluğu olan Gana İmparatorluğu, özellikle Trans-Sahra ticareti sayesinde zenginleşmiştir. İmparatorluğun güneyindeki üç büyük altın yatağının kontrolünü elinde bulundurması, bu zenginliğin en önemli kaynaklarındandır. Bu altın yatakları nedeniyle tüccarlar tarafından "Altın Ülkesi (the Land of Gold)" olarak anılan Gana İmparatorluğu'nun kralları ise "Altının Efendileri (the Lords of the Gold)" olarak adlandırılmışlardır (Baker, 2024). Bu açıklamalar göstermektedir ki Gana'nın bağımsızlıktan önce Altın Kıyısı olarak anılmasının nedeni bölgede bol miktarda altın bulunmasıdır. Bağımsızlıktan sonra Gana ismini almasının nedeni ise yüzlerce yıl önce Batı Afrika'nın en eski imparatorluklarından birisi olan Gana İmparatorluğu'dur.

isteyen Portekiz, 1482 yılında yapımına başladığı Elmina Kalesi'ni 1486 yılında tamamlamıştır. Ancak bu dönemde Avrupalıların ticari değeri olan ürünlere doğrudan ulaşma isteği, Portekiz'in bölge üzerindeki hâkimiyetini yavaş yavaş kaybetmesine neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde ticari anlamda güçlü olan Hollanda'nın 1554 yılında ve İngiltere'nin 1598 yılında Altın Kıyısı'na gelmesi, aslında Avrupalıların bölge ticaretini kontrol altına almaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu dönemde Avrupa'nın kumaş, ayna, silah, boncuk, bıçak ve alkol gibi ürünlerine karşılık Altın Kıyısı'ndan altın ve fildişi ihraç edilmektedir (McLaughlin & Owusu, 1995, s.9; Cambridge, 2023, s.6-7). Ancak Yeni Dünya'nın keşfedilmesi ile birlikte plantasyon adı verilen büyük tarım işletmelerinde çalıştırılmak üzere işgücü ihtiyacının artması, Batı Afrika'yı önemli bir ticari merkez haline getirmiştir. Çünkü Avrupalıların işgücü ihtiyacını en az maliyetle karşılamak istemeleri, yüzlerce yıl boyunca milyonlarca Afrikalının köle olarak satılmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda şeker, tütün, kakao, pamuk vb. plantasyonlarda çalıştırılmak üzere 1501-1867 yılları arasında Afrika'nın iç kesimlerinden Batı Afrika kıyılarına getirilen 12,6 milyon kölenin yaklaşık olarak 1,2 milyonu (%9,7) Altın Kıyısı'ndan gemilere bindirilmiştir. Altın Kıyısı'ndan gemilere bindirilen bu kölelerin 718 bini İngilizler, 116 bini Fransızlar, 103 bini Hollandalılar, 68 bini Portekizliler ve geriye kalan kısmı ise farklı ülkeler aracılığıyla Yeni Dünya'ya götürülmüştür (Slave Voyages, 2023).

Altın Kıyısı'nın hem altın ve fildişi hem de köle ticareti açısından önemli bir bölge olması, Avrupalılar arasındaki rekabeti de artırmıştır. Böylece Portekiz ile Danimarka'nın yaklaşık iki yüz yıl ticari faaliyette bulunduğu ve İsveç ile Prusya'nın çok fazla varlık gösteremediği Altın Kıyısı, 1872 yılında Hollanda'nın tüm kıyı kalelerini ele geçiren İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir. Ancak Avrupalıların Afrika genelindeki hâkimiyet mücadelesi, 15 Kasım 1884-26 Şubat 1885 tarihleri arasında Berlin Batı Afrika Konferansı'nın toplanmasına neden olmuş ve "fiili işgal" ilkesinin kabul edildiği bu konferans sonucunda Altın Kıyısı'nın İngiltere tarafından kontrol altına alındığı diğer Avrupalılar tarafından da kabul edilmiştir. Ayrıca bu dönemde bölgede hüküm süren Asante Krallığı'nı da kontrolü altına alan İngiltere'nin Altın Kıyısı'nı ele geçirme konusunda bu kadar ısrarcı olmasının nedeni ise ticari kazançtır. Bu doğrultuda altın rezervleri açısından zengin olduğu bilinen bölgede, yeni üretim yöntemlerinin kullanılması ile birlikte üretim artmıştır. Ayrıca 19. yüzyılın son çeyreğinde üretilmeye başlanan kakaoya Avrupa'nın yoğun talebi, bölgeyi dünyanın en önemli kakao üreticisi yapmıştır. Ancak iç kesimlerde üretilen bu ürünlerin ihraç edilebilmesi için kıyıya getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle 1898 yılında yapımına başlanan Sekondi-Tarkwa demiryolu hattı, kıyı kesimlerinde yer alan önemli ticaret merkezlerini birbirine bağlayarak 1937 yılında 9.700 kilometreye ulaşmıştır (McLaughlin & Owusu, 1995, s.9-21).

Ancak yüzlerce yıl boyunca Afrika Kıtası'nda devam eden bu sömürgecilik yarışı, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra yerini bağımsızlık mücadelelerine bırakmıştır. Bu doğrultuda Afrika Kıtası'nda başlayan bağımsızlık mücadelelerinin yoğunlaştığı ülkelerden biri olan Gana, 6 Mart 1957 tarihinde İngiltere'den bağımsızlığını kazanmıştır. 1960'lı yılların başlarında ılımlı bir ekonomik büyüme yakalayan Gana, 1961-1965 yılları arasında sırasıyla %3.4, %4.1, %4.4, %2.2 ve %1.4 oranında büyümüştür. Ancak Devlet Başkanı Kwame Nkrumah'ın darbeye görevden uzaklaştırıldığı 1966 yılında Gana ekonomisi %4.3 küçülmüştür (World Bank, 2024a). Mevcut durumda ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık ekonomik sorunlarla birleşince, bağımsızlığını yeni kazanan bu ülkenin IMF desteği almasını zorunlu kılmıştır. Aynı zamanda politik bir tercih olarak da görünen bu zorunluluk, aslında Bretton Woods Konferansı'ndan sonra yeniden dizayn edilmeye çalışılan dünya ekonomisi açısından beklenen bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu konferansta kurulan IMF tarafından verilen krediler, aslında ülkelerin ekonomik bağımsızlıklarının önündeki en önemli engellerden birisidir. Dolayısıyla bağımsızlığını yeni kazanan bir ülke olarak güçlü bir ekonomik yapıya sahip olamayan Gana için IMF kredisi hem politik bir tercih hem de bağımsızlık sonrasındaki ekonomik yapının doğal bir sonucudur. Tüm bu gelişmeler dikkate alındığında, Kwame Nkrumah'ın görevden uzaklaştırılmasından sadece 2,5 ay sonra IMF ile ilk stand-by anlaşması imzalanmıştır. 36,4 milyon SDR (Special Drawing Rights-Özel Çekme Hakkı) değerinde olan bu anlaşmadan sonra 1999 yılına kadar Genişletilmiş Fon İmkânı (Extended Fund Facility) ve Genişletilmiş Kredi İmkânı (Extended Credit Facility) da dâhil olmak üzere toplam yaklaşık olarak 1,8 milyar SDR değerinde IMF kredisi kullanılmıştır (IMF, 2024).

2. 21. Yüzyılda Gana Ekonomisinin Genel Görünümü

Altın, ham petrol ve kakao çekirdeği gibi küresel ticaret açısından önemli ürünlere sahip olan Gana, bu sayede hem ihracat geliri elde etmekte hem de ciddi anlamda yabancı yatırımcı çekmektedir. Böylece Afrika'nın en güçlü ilk 10 ekonomisi arasında yer alan Gana'nın önemli bir ekonomik potansiyeli bulunmakla birlikte, birçok makroekonomik gösterge dikkate alındığında ise dünya ekonomisi içerisinde geri planda kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH), kişi başına GSYH, dış ticaret yapısı, doğrudan yabancı yatırımlar, yeraltı kaynakları, Ar-Ge harcamaları, patent başvuruları ve küresel inovasyon endeksi gibi birçok değişken üzerinden Gana ekonomisinin mevcut durumu incelenebilir.

2.1. Safi Hasıla

GSYH ve kişi başına GSYH, ülkeler arası karşılaştırmalarda en çok kullanılan makroekonomik göstergeler arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda Tablo 1'de yer alan değerlere bakarak, Gana'nın ekonomik büyüklüğü ve dünya ekonomisi içerisindeki yeri değerlendirilebilir.

Tablo 1. GSYH ve kişi başına GSYH

		2000	2005	2010	2015	2022
GSYH	Değer (Milyar Dolar)	4,9	10,7	32,2	49,4	73,8
	Dünya Eko. Payı (%)	0,01	0,02	0,05	0,07	0,07
Kişi Başına GSYH	Değer (Dolar)	253	478	1.259	1.711	2.204
	Dünya Ortalaması	5.517	7.304	9.571	10.168	12.688

Kaynakça: World Bank, 2024b; World Bank, 2024c.

Tablo 1'e göre 2000 yılında 4,9 milyar dolar olan Gana'nın safi hasılası, 2010 yılında 32,2 milyar dolara ve 2022 yılında 73,8 milyar dolara yükselmiştir. Böylece 2022 yılı verilerine göre Batı Afrika'nın ikinci, Afrika'nın onuncu ve dünyanın yetmiş altıncı ekonomisi olan Gana'nın (World Bank, 2024b), 2000-2022 döneminde safi hasılasını yaklaşık olarak on beş kat artırması, dünya ekonomisinden aldığı payın da %0,01'den %0,07'ye yükselmesini sağlamıştır. Gana'nın kişi başına düşen safi hasıla⁴ değerlerine bakıldığında ise dünya ortalamasının çok uzağında yer aldığı görülmektedir. Ancak bununla birlikte 2000-2022 döneminde küresel anlamda 5.517 dolardan 12.688 dolara yükselen kişi başına düşen safi hasılanın Gana'da 253 dolardan 2.204 dolara çıkması, aradaki farkın oransal olarak azaldığını göstermektedir. 2022 yılına ait bu veri ise Gana'yı; Batı Afrika ülkeleri arasında üçüncü, Afrika'da yirminci ve dünyada yüz kırk birinci sıraya koymaktadır (World Bank, 2024c). Böylece Gana'nın GSYH ve kişi başına GSYH değerlerine bakıldığında, nüfusun GSYH'ye göre daha hızlı arttığı anlaşılmaktadır. Nüfus artış hızının azalması ve/veya GSYH artış hızının artması, Gana'nın bölgesel ve küresel anlamda daha güçlü bir ekonomi olmasına katkı sağlayacaktır.

2.2. Dış Ticaret

Gana'nın dış ticaret yapısı; mal ve hizmet ticareti, en çok ticaret yaptığı ülkeler, en çok ticareti yapılan ürünler ve kıta içi ticaret yoğunluğu üzerinden ele alınabilir. Bu doğrultuda Gana'nın mal ve hizmet ticaretine ait rakamlar, Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Mal ve hizmet ticareti, 2001-2022 (milyon dolar)

Yıl	İhracat	İthalat	Denge	Yıl	İhracat	İthalat	Denge
2001	2.404	3.445	-1.041	2012	16.657	21.795	-5.138
2002	2.628	3.384	-756	2013	15.983	22.189	-6.206
2003	3.105	4.321	-1.216	2014	15.466	19.505	-4.039
2004	3.491	5.361	-1.870	2015	16.715	21.091	-4.376
2005	3.916	6.632	-2.716	2016	17.520	20.603	-3.083
2006	5.149	8.325	-3.176	2017	20.464	22.152	-1.688
2007	6.089	10.137	-4.048	2018	22.515	23.221	-706
2008	7.178	12.758	-5.580	2019	25.592	26.908	-1.316
2009	7.630	11.019	-3.389	2020	22.081	24.550	-2.469
2010	9.491	14.779	-5.288	2021	23.901	25.967	-2.066
2011	14.530	19.416	-4.886	2022	25.743	26.327	-584

Kaynakça: World Bank, 2024e; World Bank, 2024f.

Tablo 2'ye göre, 2001-2022 yılları arasında Gana sürekli dış ticaret açığı vermiştir. 2001 yılında yaklaşık olarak 1 milyar dolar olan bu açık, 2013 yılında 6,2 milyar dolara ulaştıktan sonra 2022 yılında 584 milyon dolara kadar düşmüştür. Ayrıca Covid-19'un da etkisiyle 2020 yılında ihracatı ithalatından daha fazla azalan Gana'nın dış ticaret açığı artmıştır. Tabloda dikkat çeken bir diğer konu ise Gana'nın ihracatının 2011 yılında %53 artmasıdır. Özellikle 2007 yılında Jubilee sahalarında ticareti yapılabilecek miktarda petrolün keşfedilmesi ile birlikte (Trade, 2024) 2011 yılında ham petrol ihraç etmeye başlayan Gana'nın toplam ihracatı da artmıştır.

Gana'nın dış ticareti ülkeler ve ürünler üzerinden de incelenebilir. Bu doğrultuda 2000-2010 yılları arasında Gana'nın en çok ihraç ettiği ürünler altın ve kakao çekirdeği⁵ iken, 2011 yılından sonra bu ürünlere ham petrol de eklenmiştir. 2000

⁴Dünya Bankası'nın kişi başına gelir sınıflandırmasına göre 2010 yılında düşük gelirli ülkelerden, alt-orta gelirli ülkeler kategorisine yükselen Gana, halen bu kategoride bulunmaktadır (World Bank, 2024d).

⁵Kristof Kolomb, Yeni Dünya'da kakao üretiminin yaygın olduğunu fark etmekle birlikte bu ürünün ticari öneme sahip olabileceğini düşünmemiştir. Hernan Cortes tarafından İspanya'ya götürüldükten sonra ise kakaonun ticari bir değer taşıdığı anlaşılmıştır. Avrupalılar tarafından kısa süre içinde sevilen kakaoya olan talebin sürekli

yılında toplam ihracatın içinde altın ve kakao çekirdeğinin payı %47 iken, 2010 yılında %67'ye yükselmiştir. 2011 yılında ham petrol ihraç etmeye başlayan Gana'da bu üç ürünün toplam ihracat içindeki payı %62 iken, 2022 yılında %48'i altın, %26'sı ham petrol ve %5'i kakao çekirdeği olmak üzere toplam %79'a yükselmiştir. Altının %49,1'i Birleşik Arap Emirlikleri'ne, %34,3'ü İsviçre'ye ve %16,1'i Hindistan'a ihraç edilmiş olup, geriye kalan %0,5'lik kısım Hong Kong, Türkiye, Kuveyt, Tayland, Singapur, Kore ve Japonya'ya aittir. Ham petrolün ise %45,4'ü Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ne, %28,1'i Çin'e, %10,2'si Birleşik Krallık'a ve %6,4'ü İtalya'ya ihraç edilmiş olup, geriye kalan %9,9'luk kısım Almanya, İspanya, Hollanda, Güney Afrika, Malezya ve Tayland'a aittir. Dünya kakao çekirdeği ihracatında ise %40'lık bir paya sahip olan Fildişi Sahilleri'nden sonra %13'lük pay ile ikinci sırada yer alan Gana, kakao çekirdeğinin işlenip ihraç edilmesi noktasında çok başarılı değildir. Dünyada tatlandırılmış kakao tozu ihracatında %4,84'lük pay ile altıncı, kakao yağı ihracatında %5'lik pay ile yedinci, şekersiz tatlandırılmamış kakao tozu ihracatında %3,6'luk pay ile sekizinci sırada yer alan Gana'nın, en çok çikolata ihraç eden ilk elli ülke arasında bulunmadığı görülmektedir. İthalatta ise ürün çeşitliliği çok fazla olmakla birlikte toplam ithalatın içinde %9'luk bir paya sahip olan rafine petrol ilk sırada yer almaktadır. Bununla birlikte 2022 yılında ihracatta ön plana çıkan ülkeler Birleşik Arap Emirlikleri (%24), İsviçre (%17), ABD (%14), Hindistan (%10) ve Çin (%10) iken, ithalatta ise Çin (%41), Hollanda (%7), Hindistan (%5), ABD (%5) ve Fildişi Sahilleri (%4)'dir. Aslında Gana'nın sadece Çin'den 300'den fazla ürün ithal etmesi (OEC, 2024) ve ham petrol ihraç ederken rafine petrol ithal etmesi, ülkenin dış ticaret yapısı ile ilgili önemli ipuçlarını vermektedir.

Gana'nın dış ticaret görünümü ile ilgili bir diğer önemli konu ise kıta içi ticaret yapısıdır. Afrika ülkelerinin toplam dış ticaretlerinde kıtada yer alan ülkelerin payının sınırlı olduğu görülmektedir. Aslında bu ülkelerin genel olarak hammadde ihraç etmesi ile bağlantılı olan bu durum, Gana için de geçerlidir. 2022 yılında Gana'nın toplam ihracatının ve toplam ithalatının içinde Afrika ülkelerinin payı sırasıyla %5 ve %10'dur. Bununla birlikte Afrika içi ihracatta Batı Afrika'nın payı %81 iken, ithalatta bu oran %56'dır. En çok ihracat yaptığı Batı Afrika ülkeleri Burkina Faso, Fildişi Sahilleri ve Togo iken, en çok ithalat yaptığı Batı Afrika ülkeleri ise Fildişi Sahilleri, Nijerya ve Togo'dur (OEC, 2024). En çok ihracat yaptığı Batı Afrika ülkelerinin ortak özelliği, Gana'ya sınır olmalarıdır.

2.3. Doğrudan Yabancı Yatırımlar

2000 yılında Gana'ya 166 milyon dolar değerinde doğrudan yabancı yatırım girişi olurken, bu tutar 2006 yılında 636 milyon dolara, 2010 yılında 2,5 milyar dolara ve 2015 yılında 3,2 milyar dolara yükselmiş olup, 2022 yılında ise 1,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu tutarların Gana'nın GSYH'si içerisindeki payına bakıldığında ise aynı yıllar için sırasıyla %3.3, %3.1, %7.8, %6.5 ve %2 olarak gerçekleşmiştir. Böylece 2000-2022 yılları arasında toplam 46,3 milyar dolarlık doğrudan yabancı yatırım girişi olurken, bu miktar Gana'yı Afrika'daki altıncı ülke yapmıştır. Sadece 2022 yılına bakıldığında ise Afrika'da en çok doğrudan yabancı yatırım girişinin olduğu 10. ülke olan Gana, Batı Afrika ülkeleri arasında %14'lük bir paya sahip olarak Senegal ve Fildişi Sahilleri'nin ardından 3. sırada yer almaktadır (World Bank, 2024g; World Bank, 2024h).

Gana'daki doğrudan yabancı yatırım girişlerinin miktarı kadar önemli olan bir diğer konu ise bu yatırımların hangi ülkeler tarafından hangi sektörlerle yapıldığıdır. 2023 yılında Gana'ya en çok yatırım yapan ilk 10 ülke Çin (212 milyon dolar), Türkiye (173 milyon dolar), Hindistan (78 milyon dolar), Portekiz (55 milyon dolar), ABD (26 milyon dolar), Mauritius (23 milyon dolar), Hollanda (22 milyon dolar), Avustralya (14 milyon dolar), Fransa (14 milyon dolar) ve Lübnan (7 milyon dolar)'dır. Gana'ya yapılan toplam 663 milyon dolarlık yatırımın içerisinde Çin'in payı %32 ve Türkiye'nin payı %26 iken, bu 10 ülkenin toplam payı %94'tür. Proje sayısı itibarıyla ilk 10 ülke ise Çin (31 proje), ABD (14 proje), Hindistan (13 proje), Hollanda (9 proje), Birleşik Krallık (6 proje), Türkiye (4 proje), Lübnan (4 proje), Fransa (4 proje), Mauritius (3 proje) ve İtalya (3 proje)'dir. Böylece yatırım miktarı ve proje sayısı itibarıyla Çin ilk sırada yer almakla birlikte, proje başına düşen ortalama yatırım miktarında ise Türkiye 43 milyon dolarla ilk sırada yer almaktadır. 90'ı yabancılar ve 32'si ortak girişimler tarafından gerçekleştirilen toplam 122 adet projenin; 50'si imalat, 43'ü hizmetler, 10'u ihracat, 8'i ticaret, 8'i inşaat, 2'si tarım ve 1'i iletişim sektörlerine aittir. Bu projelerin tutarlarına bakıldığında ise 276 milyon doların imalat, 224 milyon doların hizmetler, 70 milyon doların ticaret, 42 milyon doların ihracat, 37 milyon doların inşaat, 0,7 milyon doların tarım ve 0,5 milyon doların iletişim sektörlerine ait olduğu görülmektedir (GIPC, 2023, s.2-4).

2.4. Yeraltı Kaynakları

Gana'nın yeraltı kaynakları, madenler ile petrol ve doğalgaz olarak iki başlık altında incelenebilir. Altın, manganez, elmas, boksit, bakır, demir cevheri, krom, kireçtaşı, nikel ve kuvars gibi çok çeşitli madenlere sahip olan Gana'da ticari olarak ön plana çıkan madenler ise altın, manganez, boksit ve elmadır. Maden çeşitliliğinin bu kadar fazla olması hem GSYH'ye katkı sağlaması hem de bu sektöre olan yatırımların artması açısından önemlidir. Bu doğrultuda 2021 yılında GSYH'ye %5'lik bir katkı sağlayan maden sektörüne (GIPC, 2022, s.7-8) 2000 yılında 232 milyon dolar, 2010 yılında 770 milyon dolar ve 2020 yılında 1,1 milyar dolar değerinde yatırım girişi olmuştur (The Ghana Chamber of Mines, 2022, s.33).

artması (Hinch, 2018, s.78), Gana'nın 1878 yılında kakao çekirdeği ile tanışmasına neden olmuştur (McLaughlin & Owusu-Ansah, 1995, s.21). 20. yüzyıla gelindiğinde ise ilk üç çeyrekte dünyanın en büyük kakao çekirdeği üreticisi olan Gana, son çeyrekte Fildişi Sahilleri ve Brezilya'nın ardından üçüncü sıraya gerilemiştir (United Nations, 1949, s.97; United Nations, 1981, s.108).

Gana'nın eski adının "Altın Kıyısı (Gold Coast)" olması, aslında yüzyıllar boyunca ülkedeki en önemli madenin altın olduğunu göstermektedir. Ayrıca 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren altın ihraç etmesi ve günümüzde hâlâ hem Afrika'nın hem de dünyanın en önemli altın üreticileri arasında yer alması, ülkedeki altın rezervlerinin potansiyelini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Gana'nın 1930 yılında 7,5 ton olan altın üretimi (United Nations, 1949, s.154); 1975 yılında 16,3 ton (United Nations, 1981, s.214), 1990 yılında 16,8 ton (United Nations, 1993, s.495) ve 2021 yılında 129,2 ton olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılına ait bu üretim miktarı sayesinde Gana, en çok altın üreten ülkeler arasında Afrika'da birinci ve dünyada Çin, Rusya, Avustralya, Kanada ve ABD'nin ardından altıncı sırada yer almaktadır (GIPC, 2022, s.10-13). Ancak dünya genelinde ilk beş sırada yer alan bu ülkelerin toprak büyüklükleri dikkate alındığında, kilometrekareye düşen altın üretiminde Gana'nın çok açık bir şekilde ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu doğrultuda kilometrekareye düşen altın üretim miktarı Çin'de 0,03 kg, Rusya'da 0,02 kg, Avustralya'da 0,04 kg, Kanada'da 0,02 kg ve ABD'de 0,02 kg iken, Gana'da ise 0,54 kg'dır.

Altın üretimi ile bağlantılı olan bir diğer konu altın ihracatından elde edilen gelirlerdir. Gana'nın 2004 yılında altın ihracatından elde ettiği gelir 731 milyon dolar iken; 2010 yılında 3,6 milyar dolar, 2016 yılında 4,9 milyar dolar, 2020 yılında 6,8 milyar dolar, 2021 yılında 5,1 milyar dolar ve 2022 yılında 6,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Böylece 2004-2022 yılları arasında Gana'nın altın ihracatından elde ettiği toplam gelir 75,9 milyar dolardır (The Ghana Chamber of Mines, 2022, s.39; Bank of Ghana, 2023).

Manganez, boksit ve elmas ise altın kadar olmamakla birlikte, ülke ekonomisi için önemli madenlerdir. Bu doğrultuda 2021 yılında 705 bin ton manganez üretiminden 170 milyon dolar, 930 bin ton boksit üretiminden 22 milyon dolar ve 54 bin karat elmas üretiminden 1,6 milyon dolarlık ihracat geliri elde edilmiştir. Bu ürünlerin en çok ihraç edildiği ülkeler ise manganez için Çin ve Hindistan, boksit için Kanada ve İskoçya ve elmas için Belçika ve Hollanda'dır. Böylece Gana için son derece önemli olan bu dört maden incelendiğinde aslında altının, ülke ekonomisine çok daha fazla katkı sağladığı görülmektedir. 2021 yılında bu dört madenden elde edilen yaklaşık 5,3 milyar dolarlık gelirin %96,32'si altına, %3,23'ü manganeze, %0,42'si boksite ve %0,03'ü elmasa aittir (The Ghana Chamber of Mines, 2022, s.39-50; GIPC, 2022, s.15-24).

Madenlerin dışında petrol ve doğalgaz da Gana'nın yer altı kaynakları açısından önemlidir. Ancak 0,7 milyar varil kanıtlanmış ham petrol rezervine sahip olan Gana, Afrika'da ve dünyada en çok rezerve sahip ülkeler arasında yer almamaktadır. Bununla birlikte 1980-2010 yılları arasında üretim çok sınırlı düzeyde kalırken, 2010 yılının aralık ayında artmaya başlayan ham petrol üretimi, 2011-2015 yılları arasında 168 milyon varile ve 2016-2021 yılları arasında ise 365 milyon varile yükselmiştir (EIA, 2023). Ham petrol ihracatından elde edilen gelir ise 2016 yılında 1,3 milyar dolar iken; 2019 yılında 4,5 milyar dolar, 2020 yılında 2,9 milyar dolar, 2021 yılında 3,9 milyar dolar ve 2022 yılında 5,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Böylece 2016-2022 yılları arasında ham petrol ihracatından 25,6 milyar dolarlık gelir elde edilmiştir (Bank of Ghana, 2023). Ayrıca Gana 0,8 trilyon fit küp (*trillion cubic feet*) kanıtlanmış doğalgaz rezervine sahiptir. Bununla birlikte 2014 yılından önce herhangi bir doğalgaz üretimi bulunmayan Gana'da 2014 yılında 1,8 milyar fit küp (*billion cubic feet*) olan üretim miktarı 2015 yılında 25 milyar fit küpe, 2019 yılında 53 milyar fit küpe ve 2021 yılında 103 milyar fit küpe yükselmiştir. Aynı yıllar için doğalgaz tüketimi sırasıyla 23, 45, 76 ve 121 milyar fit küp olduğu için, üretim ve tüketim arasındaki fark ithalat aracılığıyla karşılanmaktadır (EIA, 2023).

Petrol ve doğalgaz konusunda değinilmesi gereken bir diğer konu ise Gana'nın küresel ve bölgesel konumudur. Bu doğrultuda 2021 yılı verilerine bakıldığında 29,3 milyar varil olan küresel ham petrol üretiminin 2,4 milyar varili Afrika'ya ait olup, Gana'nın üretim miktarı ise 56,2 milyon varildir. Böylece Gana, en çok ham petrol üreten ülkeler arasında dünya genelinde %0,2'lik payı ile otuz altıncı ve Afrika'da %2,3'lük payı ile sekizinci sırada yer almaktadır. Üretilen ham petrolün 1,7 milyar varilinin ihraç edildiği Afrika'da, Gana'nın ihracat miktarı ise üretim miktarının %98'ine karşılık gelen 55,3 milyon varildir. Bu ihracat miktarı sayesinde Gana, Afrika'da en çok ham petrol ihraç eden yedinci ülkedir. Doğalgaza bakıldığında ise Gana'nın çok daha geri planda kaldığı görülmektedir. 2021 yılında 23,9 milyar varil olan küresel doğalgaz üretiminin 964,5 milyon varili Afrika'ya ait olup, Gana'nın üretim miktarı ise 20 milyon varildir. Böylece Gana, en çok doğalgaz üreten ülkeler arasında dünya genelinde %0,08'lik payı ile altmış dokuzuncu ve Afrika'da %2,1'lik payı ile yedinci sırada yer almaktadır. Ancak Gana'da doğalgaz üretimi, doğalgaz tüketimini karşılamadığı için ithalat yapılmaktadır. Bu doğrultuda küresel doğalgaz ithalatı 7 milyar varil olup, bunun 80 milyon varili Afrika'ya aittir. Gana ise ithal ettiği 2,9 milyon varil doğalgaz miktarıyla, en çok doğalgaz ithal eden ülkeler arasında dünyada altmış yedinci ve Afrika'da beşinci sıradadır (IEA, 2024).

2.5. Ar-Ge Harcamaları, Patent Başvuruları ve Küresel İnovasyon Endeksi

Teknolojik yenilikler ve dünya ekonomisi ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda, özellikle gelişmiş ülkelerin Ar-Ge harcamalarına önemli miktarda kaynak aktardıkları, bununla birlikte gelişmekte olan ülkelerin ise bu alanda geri planda kaldıkları görülmektedir. Bu doğrultuda Dünya Bankası'nın sınıflandırmasına göre gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan Gana, Ar-Ge harcamalarına 2010 yılında 129 milyon dolar, 2020 yılında 630 milyon dolar ve 2021 yılında 660 milyon dolar aktarmıştır (Sasu, 2023). Bununla bağlantılı olarak Ar-Ge harcamalarının GSYH içerisindeki payı 2010 yılında

%0,4 iken, 2020 ve 2021 yıllarında %0,9 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranlara bakıldığında Ar-Ge harcamalarına sınırlı miktarda kaynak aktaran Gana, 2010 yılında %2 ve 2020 yılında %2,6 olarak gerçekleşen dünya ortalamasının da altında yer almaktadır (World Bank, 2022). Ar-Ge harcamalarına sınırlı düzeyde kaynak aktaran Gana'nın bölgesel ve küresel anlamda geri planda kaldığı bir diğer alan ise patent, marka ve endüstriyel tasarım başvurularıdır. Bu doğrultuda 2022 yılında küresel anlamda patent, marka ve endüstriyel tasarım başvurularında Afrika'nın payı sırasıyla %0.7, %1.8 ve %1.1'dir. 2022 yılında 21 adet patent, 6.169 adet marka ve 827 adet endüstriyel tasarım başvurusu ile Gana'nın Afrika içerisindeki payı ise sırasıyla %0.09, %2,2 ve %5'tir (WIPO, 2023).

Gana ile ilgili incelenmesi gereken bir diğer konu ise küresel inovasyon endeksi ve bu endeksi etkileyen göstergelerdir. Dünya Fikrî Mülkiyet Teşkilatı tarafından hazırlanan Küresel İnovasyon Endeksi-2023 Raporu'na göre 132 ülke arasında 99. sırada yer alan Gana, düşük-orta gelirli ülkeler arasında 19. sırada ve Sahraaltı Afrika ülkeleri arasında 7. sıradadır. Bununla birlikte bu endeksi etkileyen göstergelere detaylı bakıldığında Gana'nın konumu daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda Gana; net doğrudan yabancı yatırım girişlerinin GSYH'deki payında 32. sırada, üniversite-sanayi Ar-Ge iş birliğinde 61. sırada, eğitim harcamalarının GSYH'deki payında 78. sırada, yüksek teknoloji üretiminde 86. sırada, bilgi ve iletişim teknolojileri ihracatının toplam ticaretteki payında 96. sırada, yaratıcı ürün ihracatının toplam ticaretteki payında 120. sırada, yazılım harcamalarının GSYH'deki payında 127. sırada, yüksek teknoloji ihracatının toplam ticaretteki payında 128. sırada ve yüksek teknoloji ithalatının toplam ticaretteki payında 129. sırada yer almaktadır (Dutta, Lanvin, Leon & Wunsch-Vincent, 2023).

Sonuç

Yüzlerce yıl boyunca Gana'yı dünya ekonomisine bağlayan en önemli ürün altındır. Bu nedenle bağımsızlık öncesinde Altın Kıyısı olarak adlandırılan bu bölge, hâlâ dünyanın en önemli altın üreticileri arasında yer almaktadır. Gana'nın altın üretimi ile bağlantılı olan iki temel konu bulunmaktadır. Birincisi, Gana'nın toplam ihracatının neredeyse yarısını oluşturan altının, potansiyelinin altında bir ekonomik katkı sağlamasıdır. Bunun nedeni, şüphesiz ki Gana'nın ekonomik bağımlılığıdır. İkincisi ise yüzlerce yıl boyunca Avrupalıların kontrolü altında gerçekleştirilen ve sömürgecilik zihniyetiyle şekillenen altın ticaretinin, Gana'nın sadece kendi iradesiyle gerçekleştirilmesi durumunda ülke ekonomisine sağlayacağı gerçek katkıdır. Çünkü bu nokta, günümüzde Gana'nın gerçek ekonomik gücünü ortaya çıkartabilecek önemli bir detaydır. Altının dışında önemli olan diğer ürünler ise ham petrol ve kakao çekirdeğidir. Ham petrol üretiminin neredeyse tamamını ihraç eden Gana, bunun karşılığında rafine petrol ithal etmektedir. Benzer bir şekilde ciddi miktarda kakao çekirdeği üreten ve ihraç eden Gana'nın, kakao çekirdeğinin işlenmesi noktasında çok başarılı olamadığı ve çikolata ihracatında dünya genelinde geri planda kaldığı görülmektedir. Aslında altın, ham petrol ve kakao çekirdeğindeki üretim-ihracat-ithalat ilişkisi, bu üç üründen daha fazla ekonomik katkı sağlanmasını engellemektedir. Bu katkıyı sağlayacak en önemli faktör aslında Gana'nın ekonomik bağımsızlığını kazanmasıdır.

Ekonomik bağımsızlık, ancak güçlü bir üretim yapısıyla sağlanabilir. Yüzlerce yıl boyunca teknoloji yatırımlarını hızlandıran ülkeler, dünya ekonomisinde ön plana çıkmışlardır. Bu doğrultuda, teknolojik yeniliklerin hızlanması ile birlikte ülkelerin daha fazla kaynak aktardıkları Ar-Ge harcamaları, aynı zamanda ülkeler arası rekabet alanlarından biridir. Ar-Ge harcamaları ve teknoloji yatırımları ile bağlantılı olan bu rekabet, ülkelerin dünya ekonomisindeki pozisyonlarının belirlemede etkili olmaktadır. Ancak Ar-Ge harcamalarına yeterli kaynak aktar(a)mayan ve bu nedenle patent, marka ve endüstriyel tasarım başvurularında önemli bir paya sahip olamayan Gana, küresel inovasyon endeksinde de geri planda kalmaktadır.

Son olarak, özellikle maden ve petrol-doğalgaz sektörlerine yoğunlaşan yabancı yatırımlar kısa vadede ülke ekonomisine katkı sağlamakla birlikte, aslında uzun vadede ülkenin güç kaybetmesine neden olmaktadır.

Etik Beyan ve Açıklamalar

1. Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

2. Yazar Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmaya olan katkıları eşit düzeydedir. Tüm süreçler ortak bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

3. Etik Kurul Bilgileri Beyanı

Tarafımızca yapılan bu bilimsel araştırmada etik kurul kararı gerektirecek herhangi bir faaliyet/çalışma bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Baker, D. (2024). The Ghana Empire. 25.06.2024 tarihinde <https://www.khanacademy.org/humanities/big-history-project/agriculture-civilization/first-cities-states/a/the-ghana-empire-1> adresinden erişildi.
- Bank of Ghana. (2023). Statistical Bulletin. 13.03.2023 tarihinde <https://www.bog.gov.gh/publications/statistical-bulletin/> adresinden erişildi.
- Cambridge. (2023). Europeans in Ghana. 20.03.2023 tarihinde https://assets.cambridge.org/97899888/96409/excerpt/9789988896409_excerpt.pdf adresinden erişildi.
- Dutta, S., Lanvin, B., Leon, L. R. & Wunsch-Vincent, S. (2023). *Global innovation index 2023: Innovation in the face of uncertainty*. Geneva.
- EIA. (2023). Ghana. 14.03.2023 tarihinde <https://www.eia.gov/international/data/country/GHA> adresinden erişildi.
- GIPC. (2023). Quarterly Investment Report: 4th Quarter Report. Ghana Investment Promotion Centre.
- GIPC. (2022). Ghana's Mining Sector Report. Ghana Investment Promotion Centre.
- Hinch, R. (2018). Chocolate, slavery, forced labour, child labour and the state. A. Gray & R. Hinch (Ed.), *A Handbook of Food Crime (77-92)* içinde. Policy Press: Bristol/UK.
- IEA. (2024). Ghana. 17.05.2024 tarihinde <https://origin.iea.org/countries/ghana/> adresinden erişildi.
- IMF. (2024). Ghana: History of Lending Commitments as of May 31, 2018. 29.05.2024 tarihinde <https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=350&date1key=2018-05-31> adresinden erişildi.
- McLaughlin, J. L. & Owusu-Ansah, D. (1995). *Historical setting*. L. B. Berry (Ed.), *Ghana: A Country Study (1-58)* içinde. Washington.
- OECD. (2024). The Observatory of Economic Complexity. 11.05.2024 tarihinde <https://oec.world/en> adresinden erişildi.
- Sasu, D. D. (2023). Value of gross domestic expenditure on research and development (GERD) in Ghana from 2020 to 2022. 05.03.2023 tarihinde <https://www.statista.com/statistics/1345428/annual-gerd-value-in-ghana/> adresinden erişildi.
- Slave Voyages. (2023). Trans-Atlantic Slave Trade – Estimates. 20.03.2023 tarihinde <https://www.slavevoyages.org/assessment/estimates> adresinden erişildi.
- The Ghana Chamber of Mines. (2022). 2021 Mining Industry Statistics and Data.
- Trade. (2024). Ghana-Country Commercial Guide. 10.05.2024 tarihinde <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/ghana-oil-and-gas> adresinden erişildi.
- United Nations. (1949). *Statistical yearbook 1948*. New York.
- United Nations. (1981). *Statistical yearbook 1979/80*. New York.
- United Nations. (1993). *Statistical yearbook 1990/91*. New York.
- WIPO. (2023). World Intellectual Property Indicators 2023. Geneva.
- World Bank. (2022). Research and development expenditure (% of GDP). 05.03.2023 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS> adresinden erişildi.
- World Bank. (2024a). GDP growth (annual %). 29.05.2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG> adresinden erişildi.
- World Bank. (2024b). GDP (current US\$).07.05.2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> adresinden erişildi.
- World Bank. (2024c). GDP per capita (current US\$). 07.05.2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD> adresinden erişildi.
- World Bank. (2024d). World Bank Country and Lending Groups. 08.05.2024 tarihinde <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups> adresinden erişildi.

-
- World Bank. (2024e). Export of goods and services (current US\$). 09.05.2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD> adresinden erişildi.
- World Bank. (2024f). Import of goods and services (current US\$). 09.05.2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.CD> adresinden erişildi.
- World Bank. (2024g). Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US\$). 16.05.2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD> adresinden erişildi.
- World Bank. (2024h). Foreign direct investment, net inflows (% of GDP). 16.05.2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS> adresinden erişildi.